

Sóvári Soós Kristóf (1566–1620)

Sóvári Soós Kristófról a szakirodalomban Nemeskürty István és Bencze Imre publikációin kívül csupán futólag találkozhatunk, Nemeskürty István figyelemfelkeltő gondolatokat ír szerzőnk szépírói törekvéseiről. *A 16. század utolsó három évtizedének postillairodalmából* című cikkében.¹ Bencze Imre Soós Kristóf életéről közöl adatokat,² másutt korábbi általánosságokat cáfolva Soós teológiai irányát elemzi meggyőzően.³

Dolgozatunkban azt a szellemi hátteret igyekszünk felvázolni, amely némiképp magyarázatul szolgálhat a felvidéki nemes irogató kedvére. Kísérletet teszünk arra, hogy a vasárnapi epistolákat magyarázó postillákat⁴ (a továbbiakban: Postillák, vagy P) és *Az Szent Prophetának ... magyarázatának első részé-t*⁵ (a továbbiakban: Kisprefáták, vagy KP) beillesztjük a magyar nyelvű próza fejlődésébe.

A Soós család fennmaradt levéltári irataiban nem találtunk adatot szerzőnk iskolázására, szellemi környezetére: mindezekre csupán utalásokból következtethetünk. Soós Kristóf anyja – miután özvegyesre jutott – meglehetősen komoly összeget említ, amelyet gyermekei fölnevelésére kiadott.⁶ Adósságainak törlesztéseként birtokainak jelentős részét kénytelen árendába adni ternyei és keszthelyi Bornemisza György deáknak, akinek a lányát később fia, Kristóf feleségül vette. (Sajnos, nem tudjuk, hogy miben állt apósa deák volta.)

Soós Kristóf rokonságában – ugyancsak záloglevelekből, birtokiratokból származó adatok alapján – feltűnik a Bocskay, Kendy, Keczer, Kapy, Darholcz, Máriássy család. Olyan felsőmagyarországi urak nevei, akik a Felföld szellemi életének, így a vallási viszonyoknak alakulására is nagy befolyással voltak. Legtöbbjükhez Soós Kristóft rokonsági kötelék fűzte. További személyes ismerőseit tehát ektől a családoktól kiindulva keressük.

A családtörténeti adatok bogozgatásánál rögtön a Máriássy névre kell odafigyelnünk, Nemcsak a nagyszülők rokonsága miatt – s nem is csak azért, mert Máriássy Pál volt az, aki Soós Kristóf apai örökségét árendába vette – hanem Bornemisza Péter személyéért. Ismert a közte és Máriássy Pál közti jó kapcsolat,⁷ s így nem véletlen, hogy a prédikátor-szerző halála után Máriássy Pál az, aki a Bornemisza könyvek elosztásában segítkezik. Az ő révén vásárolta meg 1589. október 31-én Soós Kristóf a hagyatékából Bornemisza ötkötetes prédikációit⁸ hat forintért. A fenti tények ismeretében

¹In, It 1957, 453–466.

²BENCZE Imre, *Sóvári Soós Kristóf*, in MKsz 1971. 194–196. Uő, *Sóvári Soós Kristóf irodalmi ambíciói*, in ItK 1981. 181–183.

³BENCZE Imre, *Sóvári Soós Kristóf teológiai iránya*, in Lelkipásztor, 1978, 415–421.

⁴*Postilla, azaz epistoláknak, melyek eztendő által minden vasárnap és főjő Innepeken, az Keresztienek gyülekezetiben szoktanak olvasatni, Praedikátiók szerint rövid magyarázatia*. Bártfa, 1598. Klöz. Részletes leírása: RMNY 828.

⁵*Az Szent Prophetáknak (kik számszerint tizenketten vadnak és az ő rövid tanításokra nézve Minoresnek szoktanak neveztetni) Praedikátiók szerint való magyarázatának első része*. Bártfa, 1601. Klöz. éírása: RMNY 873.

⁶Az 1580-ból származó levél a gyermekek fölnevelési költségeként 2000 magyar forintot említ.

OL, P 608, Soós család lt. 1580/8.

⁷SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter, 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*. Sopron–Bp.–Győr, 1939, passim.

⁸Bencze Imre szerint Bornemisza Péter Postillájának csupán az ötödik kötetét vásárolta meg Soós Kristóf (3. sz. jegyzet).

nem tartjuk kizártnak, hogy szerzőnk személyesen is találkozhatott Bornemiszával, hisz annak halálakor már tizennyolc éves volt.

Bornemiszta hatását Soós Kristóf írásaiban konkrétan kimutatni nem sikerült, de a fent említett könyveket, ha korábban nem, ekkor minden bizonnyal elolvasta, mintegy magyar nyelven is példát kapva a műfaj lehetőségeiről. Mesélő kedve, jó előadásmódja, marginális megjegyzéseinek sokszínűsége stb. Bornemiszát juttatja eszünkbe, hiszen az előtte megjelent prédikációs kötetekben sehol nem találkozunk ekkora „szabadsággal”. Szolgai másolásról azonban szó sem lehet, márcsak azért sem, mivel Bornemiszta az epistola rövid magyarázata után evangéliumi szöveget is ad, s ő nem az epistolát magyarázza – ahogy Soós Kristóf teszi –, hanem az evangéliumra építi prédikációját.

A szóban forgó és Soós Kristófra vonatkozó szövegrész így hangzik:

„Anno Domini 1589. Veöttem ky az általaghokbw 31. octobris három bokor keönywet és egiyet ewmagát negied rezt, azaz 16 keonywet. Az egyik bokrot, az eot réz postilla keonywet witte el plebanos uram Pilcius uram, kit kewld Sós Christófnak, kiért kel adni fl. 6.”⁹

A könyvvásárlási adatok számai azonban nemcsak Bornemiszához vezetnek minket, hanem Pilcius Gáspárhoz is, aki az eladáskor közvetít. Kapcsolatukkal máris olyan nevekkel kell bővítenünk a kört, akiknek személyes vagy távolabbi ismerete jogosan föltételezhető. Gondolunk itt például Pilcius Gáspár, Ambrosius Lám Sebestyén és Wagner Márton, Faber Tamás, Sculteti Severin stb. személyére és a köztük lezajló vitára, vitákra. Az összekötő kapocs ebben az esetben nemcsak Pilcius Gáspár, hanem az a kiemelkedő egyházi hivatal is, melyet az öt szabad királyi város espereseként Wágner Márton és Sculteti Severin betöltött. Magasabb egyházi előjáróit ugyanis még a kevésbé érdeklődő hívőnek is illet ismernie, hát még olyannak, aki maga is állásfoglalásra készül! Nem beszélve arról a tényről, hogy csaknem valamennyi Eperjesen és környékén – vagyis Soós közelében – élő lelkész maga is íróember. Ha végignézzük Soós Kristóf eszmélkedésétől, az 1580-as évektől az 1600-as évekig Bártfán kiadott művek szerzőit, csupa olyan névvel találkozunk, akik ugyanúgy megfordul. attak, egymással találkozhattak a bártfai nyomdában, mintahogy Soós Kristóf ellenőrizte egy-kétszer könyvének kiadását: Sautter Sámuel lelkész, Belsius János eperjesi iskolamester, Gera Konrád rektor stb. Sokat közülük a nagyöri iskolával való kapcsolat számai is azonos ismeretségi körbe fűzhetek, pl.: Láni Illést, Grawer Albertet, Erhard Miklóst, Kreuzer Györgyöt, Malus Pált, Mihalyko Jánost stb. E csaknem bizonyosnak tűnő föltételezést olyan adatok sora is alátámasztja, mint például az 1597 novemberében Lócsén tartott zsinaton jelenlévők fennmaradt jegyzéke. A zsinat az öt felsőmagyarországi szabad királyi város evangélikus egyházainak a kálvinistákkal vitatott hittételeit tárgyalta, s nyilvánvaló, hogy az itt megjelentek – pl. Sculteti Sezerin, Mihalyko János, Hebsacher Ezekiel, Stöckel Lénárd, Bocatius János stb. – nem néma szemlélői voltak a vitáknak.¹⁰

Az érintkezési pontok feltérképezésénél érdemes Bocatius János, Tolnai Balog János, Fabusch György tevékenységénél is fogódzókot keresni. Mindhárman irtak méltató verset szerzőnk kötetibe.

Bocatius János verseinek címzettjei közt föltűnnek a fentebb már említett nevek és újak is: Stansith Horváth Gergely, Sculteti Severin, Mihalyko János, Mocoschinus Lénárt, Sautter Sámuel, Keczer András, Forgách Zsigmond, Darholcz Kristóf, Schwendi Lázár, Dersffy Ferenc, Máriássy Ferenc és Zsigmond stb., hogy csak a Sáros megyei környéket említsük.

Bocatius névsorát nézegetve városi polgárokon akad meg szemünk, mintegy jelezve ezzel azt a művelt réteget, amely a nemességén, az egyházi hivatalt viselőkön kívül jelen volt a XVI–XVII. század fordulóján e tájék szellemi életében.

A Postillában De enarrationibus in epistolas dominicales a ... *Christophoro Soós editas, ad pium lectorem* címmel J[ohannes] B[alogus] R[evistensis] aláírással és *In postillam ... Christophori Soós* címmel Johannes Bocatius – ekkor még eperjesi rektor – verse olvasható.¹¹ Bocatius és Balog János élénk irodalmi kapcsolatban állottak egymással. Természetesnek tűnik, hogy a környéken tekintélyes Soós családot – amely szívesen állt adományaival az egyház ügye mellé – ismerik, s talán közelebbi kapcsolatuk miatt, talán tiszteletből vagy szokásból, verseikkel is hangot adtak ennek. (Bocatius ver-

⁹ IVÁNYI Béla, *Adattár*, in MKsz 1932–34, 39.

¹⁰ A résztvevők névsorát (az RMNY I. 853. sz. nyomtatványból) közli FABÓ András, *Monumenta Evang. Aug. Conf. in Hungaria hist.* IV. Pest, 1873. 409–410.

¹¹ Ez a vers megjelent Bocatius 1599-ben kiadott *Hungaridos libri poematum V.* gyűjteményében is. (RMNY 846/129.)

set írt Soós Kristóf édesanyjának, Eödönffy Orsolyának temetésére és Soós Kristóf nagybátyjához, Soós Alberthez is.¹²

A *szent prófétáknak* ... első részében ugyancsak két költemény dicséri a szerzőt: Tolnai Balog Jánosé és Georg Fabusché. Ez utóbbi „költő” orvos volt. Foglalkozását éppen Bocatius egyik verséből tudjuk meg, ahol leírja, hogy Georg Fabusch orvosdoktor gyógyítja az eperjesi lelkész, Ezechiel Hebsaccert.¹³

Hogy kerülhetett Georg Fabusch verse Soós Kristóf kötetébe? Majdnem bizonyos Soós Kristóf lapszéli megjegyzéséből: „Ez praedicatio vtán, rettenetes betegség köuetkezet vala rám” (KP: 769), hogy 1594 táján őt is kezelte.

Tolnai Balog: János e kötetbe írt versénél szintén tanulságos egy pillanatra megállnunk. Így kezdődik:

„Rides carpis adhuc, tonasque Mome?
Quin legis? melius facis, vel edis?
Nil de Dauide, Mose, Salamone,
Nil nunc de Sadaelle, de Balassa,
Turba nilque recentiore dicam ...”

És folytatódik: nem, most minderről nem esik szó, hiszen nevük úgylis fennmarad, hanem Soós Kristóf munkáját dicséri a szerző.

Ezen verssorok kis adalékul szolgálnak arra, hogy az az „irodalomra” érzékeny réteg, melynek Tolnai Balog János, Bocatius János, Soós Kristóf stb. tagjai voltak, nagyra tartotta Balassit. Arra, hogy Tolnai Balog szerette az említett költőt, az is bizonyíték, hogy a Balassi fivérek (Bálint és Ferenc) halálára gyászverset írt, mely épp 1599-ben és épp Bártfán jelent meg.¹⁴ A most idézett sorokban: bibliai személyek, egy református genfi teológus – Sadaella – társaságában utal Balassi nevére. Most nem őket dicséri, sőt nem is az újabkori csoportosulást, a „turba recentior”-t! Klaniczay Tibor Rimay János leveleiből kimutatta, hogy az önmagukat „Pallas magyar ivadéka”-nak nevező Balassi-követők az 1590-es évek elején összejöveteleket tartottak Sáros vármegyei udvarházaikban, Darholcz Kristóf és tudós udvari papja, Tolnai Balog János, Bocatius János, Péchy Simon, Forgách Mihály, Balassi Bálint stb. részvételével.¹⁵ Találkozósaikon sok szó eshetett az anyanyelv kiműveléséről, miként a reneszánsz kori akadémiákon ez szokás volt. Erre Rimay Darholczhoz írt levele¹⁶ is utal, melyet éppen a Balassi-fivéreket dicsőítő verséhez csatolt, s az elhunyt Balassi Bálint helyébe – ha nem udvariassági frázis a levélben – Darholczot helyezi, aki a Sáros vármegyei Fintán élt, Eperjestől mindössze néhány órányira. Vezetésével – Rimay szerint – a „Pallas ivadékok” Balassi dicsőségének örök emlékezetre méltó örökösei lesznek.”

Rimay Justus Lipsiushoz írt levelében e csoportosulást „nostra turba”-nak nevezte 1592-ben.¹⁷ A Rimay jó barátjának,¹⁸ Tolnai Balog Jánosnak Soós Kristófhhoz írt versében szereplő „turba recentior”-t csak akkor érthette meg a címzett, ha nemcsak Balassi személyének jelentőségével volt tisztában, hanem „Pallas magyar ivadéka”-éval is. Hogy milyen kapcsolatok fűzték őt e társasághoz, nem tudjuk. Írói öntudatának kialakulásában és műveinek elkészítésében bizonyosan jelentős szerepet játszott e humanista kör, melynek létezésére Tolnai Balog általunk idézett verse is adalék.

Ugyancsak a Kispróféták kapcsán kell megemlítenünk Bencze Imre és az RMNY szerkesztőinek azon feltételezését,¹⁹ hogy a kötet Qq6 levelén – mely ma már minden hozzáférhető példányból

¹² RMNY I. 846/307. és 846/308.

¹³ RMNY I. 846/331.

¹⁴ RMNY I. 759.

¹⁵ KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Bp. 1985. 29.

¹⁶ Kritikai szövegkiadás és magyar fordítása: PIRNÁT Antal, *Rimay epicédiumának latin kísérő szövegei*, in ItK 1966, 198–203.

¹⁷ KLANICZAY, i. m. (15. sz. jegyzet) 28.

¹⁸ Így nevezte őt Rimay a Darholczhoz írt levelének végén.

¹⁹ BENCZE, i. m. (MKsz 1971, 194–196) és RMNY I. 873.

hiányzik – az a Bocatius-vers volt olvasható, melyben a költő Soós Kristóf e művét dicséri.²⁰ A kötet végén Tolnai Balog János verse után szereplő „EIVS” őrszó azonban arra utal, hogy a Qq6 levél után Tolnai Balog egy másik versével kezdődött.

A Soós család levéltárából előkerült 1600-as évet viselő könyvkölcsönző levél másolata – melyet Bencze Imre közölt 1981-ben²¹ – a zepesi káptalan tanult papjaival való kapcsolatát jelzi. A könyvkölcsönző-levél²² alapján ugyancsak elmondhatjuk: tanult ember volt, aki az alábbi művekről biztosítékként száz magyar forintot letett. Az öt kölcsönzőt könyv (Bencze olvasatát helyesbítve):

1. Homiliarius Doctorum super Evangelia et epistolas per totum annum
2. Commentarius super Librum Esdre usque ad Ecclesiasticum Esdre
3. Prologus in Bibliam usque Librum Paralipomenon
4. Homilie hoc est Conciones populares Ecclesiae Doctorum. Hieronymi, Ambrosii etc.
5. B. Augustini Meditationes

Ismeretségi körébe részben kegyúri hatalmánál fogva, részben katolikus felesége révén és nem utolsósorban tájékozódni akarása miatt, katolikus emberek is tartoztak – úgy sejtjük, inkább a papság köréből.

A XVI. század végén Bártfán megjelentetett művek szerzői közt akadunk Póli Istvánnak, Miskolczi Csulyak István nagybátyjának nevére. Póli Sóváron fordította 1593-ban magyarra latinról a *Historia az Iovenianus nevű romai csaszarnak ... föl fuvalkodasarol ... történetet*.²³ Akár a falu lelkésze volt, akár maga is birtokos nemes, a két ember minden bizonnyal ismerte egymást. De még az is megtörténhetett, hogy Miskolczi Csulyak István – mint ő maga meséli életrajzában – 1595-ben, mikor nagybátyjánál töltötte a nyarat a Sóvár melletti Eniszkén, s az igyekezett patrónust szerezni rokona számára, találkózott a postillákat már javában író nemessel.²⁴

A kölcsönkérő okmányok mellett 1609-ből egy adománylevél arról tudósít, hogy Ceglédi István prédikátor kérésére kőházat enged át templomul, annak gyülekezetének.²⁵ E levél a kiskövesdi lelkész-szel való – bizonyára jó – kapcsolatára vet fényt. Talán az ő fia az 1620-ban született Ceglédi István.

Szenci Molnár Albert 1615-ben kiskövesdi birtokán meglátogatta, s e látogatást naplójában megemlíti.²⁶ Sajnos a napló szűkszavú adataiból a látogatás érdemi részére nem tudunk következtetni.

Korántsem teljes felsorolásunkkal – zempléncövesdi tartózkodásáról ugyanis semmi lényeges adatunk nincs (1604 után már valószínű itt tartózkodott) – csupán jelezni kívántuk azt a szellemi légkört, amely ösztönzőleg hathatott az íráshoz kedvet érző emberre, aki világi nemes létére prédikációk írásába fogott.

Miért postillákat választott műfajul? És ha már azt választotta, miért épp az epistolákat és nem az evangéliumi perikópákat magyarázta? Vagy miért fogott a kispróféták értelmezéséhez?

Ha áttekinjtük e századvég prózájának műfaji lehetőségeit, választhatta volna a főurak irodalmi tevékenységéből a politikai célú írásokat, mint például Kovacsóczy Farkas,²⁷ Gyulai Pál,²⁸ Pellérdi

²⁰ RMNY 846/144.

²¹ BENCZE, i. m. (2. sz. jegyzet)

²² A Bencze által használt Országos Levéltár-beli példány külzetén a következő felirat olvasható: „Par Litere hogi Soos Christoph Apam miczoda keönyweket hozot az Zepesi Captalanba.” – A lőcsei levéltárban őrzött, Soós Kristóf által aláírt példány másolatát Lancsák Gabriella bocsátotta rendelkezésünkre. (Sk Kr. 1. Fasc. 2. Polit.–Misc. nr. 29.)

²³ RMNY I. 777.

²⁴ RMKT XVII/2. 286–287.

²⁵ OL, P 608, Soós család lt. 1609.

²⁶ DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp. 1898, 66.

²⁷ RMNY I. 545.

²⁸ RMNY I. 491.

Péter²⁹ stb. Szerzőnk megnyilvánulásából úgy tűnik, ő maga sem volt katonáskodó ember, jóllehet nagybátyjainak törökellenes hadviselése példaként állt előtte.

Bár a természettudomány iránti érdeklődésére található példák, valószínű, hogy alaposabb – ilyen jellegű – képzettség hiányában észbe sem jutott tudományos kérdésekről elmélkedni, mint tette például Frankovics Gergely.³⁰

Talán leginkább megfelelt volna számára a meditáló jellegű önkifejezés, de az egyéni érzéseket tartalmazó írásokat nem volt még szokás nyilvánosság elé vinni, ezért is maradtak kéziratban a szubjektív hangvételű könyörgések, elmélkedések stb., mint például Ecsedi Báthory István meditációi.³¹

Márpedig ő nyomtatásra szánta írását, közönségnek, mely közönség igénye az imádságoskönyvek, a prédikációkon keresztül a szentírásmagyarázatok stb. és esetenként a verses históriák felé fordult. Az egyéni érzések, gondolatok viszonylagos kifejezési szabadságát kínálta a postilla, melynek jelentős magyar nyelvű (Bornemisza Péter, Kulcsár György, Beythe István) és nagyon gazdag latin és német nyelvű irodalma volt. Meglehet, Soós Kristóf bátorítást is kapott, talán épp az egyháziak részéről – bár erre utalást nem találtunk – az ilyen irányú próbálkozáshoz. Írói ambícióinak kiélésére ott lett volna még a hitvita, de mint világi, s nem a leggazdagabbak közé tartozó személy kompetensen nem foglalkozhatott volna állást. Ebből is adódhat, hogy postillái nagymértékben eltérnek a kortárs, papok által írt postilláktól. Másrészt, ha megfigyeljük a hitvitákat, nem papi személyek csak ritkán foglaltak állást úgy, hogy megjelentessék saját írásukat. Stansith Horváth Gergely ritka kivétel, ám az ő teológiai képzettsége is kivételes. Felkészültsége mellett vagyoni helyzete tette lehetővé számára, hogy intenzíven a tudományokkal foglalkozzon, iskolát alapíthasson, s ott maga tanítson és műveit nyomtatásban közreadhassa. Az összehasonlításkor nem felejtkezhetünk el a két szerző alkati különbségéről sem. Talán ez a magyarázata annak, hogy Soós Kristóf nevével egy hitvitában sem találkozunk.

... Maga Soós Kristóf a kor szokása szerint így fogalmazza meg írásának indítékát:³²

1. Isteni sugallat, 2. „... ez mi nemzetünket is az ióban építhetném, ezt nála keduesse tehetném, az gonoszban fogyathatnám”, 3. „... ez könyvnek Magyar nyelvű szükségese, mert noha ... nagy sok drága és szent könyvek vadnak immár az mi nyelvünkönis, (noha egyébképpen igen meg nyomorodot nemzetek vagyunk) de még ez az könyu és írás ilylen niluán és bőségesen nem volt az mi nyelvünkön, nem volt mi közöttünk, mert noha Deák nyelvűen és egyéb nyelvűekenis nentalám vadnak az könyvek, de csak azok vehetik azoknak haznát, kik vgyan azon nyelvűeken értének, azokat az nyelvűeket tanúlták.

Miért hogy penglen mi közöttünk Magyarok között, ritka az ió Deák, ritka az az ember, az ki egy néhány nyelvűen értene, azon vgyekeztem, hog' ez szent könyveknek értelmire és tanulására ez ilylen együgyűeknekis szolgállyak. De bizonyára az ki vgyan valóban oluassa (noha az nyomtatásban vadnak helyel helyel fogyatkozások, mert magam ielen nem lehettem, oztan az typographusnakis más tisztességes hiuatallya léuén, nem mindenkoron érkezet, ez könyvek nyomtatására vigyázni), de ez fogyatkozások türhetők az deákis haznát veheti, azis tanulhat, azis épülhet általa.

Nem kel azért senkinek meg vtálni ezt az könyuet, azért hogy Magyar nyelvűen vgyon, sőt ...

De bizonyára iól tudom, hogy miképpen ez előt való írásaimis szükségesek és hasznosok vóltanak, és az igen Isten szerető hüeknek keduesekis vóltanak, de nem mindeneknek tetzet: azonképpen ezis, azoknak, kik irigyek, és ezt nem celekedhetik, noha nálamnál az deák nyelvűhöz többet értének (sem diczérem sem szidalmazom magamot) keduetlenek, és az mint szokások ez féle nagy nyelvűeknek, hiuatalom küüöl való dolognak mondgyák (kiknek meg feleltem az Postillának praefacioiában) ...

De ez féle irigy emberek nem annira ártanak énnékem ...”

Előszavaiból egyebek is kiderülnek: Soós Kristóf öntudatos, büszkén nyugtázta, hogy munkájának „hire vgyon az emberek között”. Az írásért tud áldozatot vállalni: „... iól tudták sokan az én munkámot, de vay ki keuesen találtattanak, az kik engemet ebben, az Istentől nékiek vdeig engedtetet iauakból meg segitettenek vólna: sőt nagyobb rézre apródonkint és csak czepegue (hogy így szólak)

²⁹ RMNY I. 785.

³⁰ RMNY I. 617.

³¹ *Ecsedi Báthory István meditációi*. Sajtó alá rendezte ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin. Bp. – Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.)

³² Az alábbi idézetek a két, nyomtatásban is megjelent művek általa írt előszavaiból valók.

magam költségéül készült meg.” Önmagát tárgyilagosan értékeli: „sem diczirem sem szidalmazom magamot”. Magabiztosan ismeri fel az írás jelentőségét: „... ezt nagy jó végre, minden embereknek haznokra czeleködtem, mind azon által iól tudom én, hogy sok irigye és kárhoztatóia léssen ez egyvgyü munkámnak: kik tuduán állapotomat, életemnek rendit, és magam viselését, külső világi ember léuén (a'mint szoktanak szóllani) nem én tiztemhöz, nem én rendemhöz illendő és méltó czeleködetnek aránzáék és itélik lenni ...”

Szerzőnk, prédikációinak felépítésekor a hagyományt követi. Ám a Postillák és a Kispróféták forrásainak vizsgálatakor felvetődött a kérdés: Vajon a bibliai szövegek magyar változatát valakitől idézi, vagy maga készítette a fordítást?

A Kispróféták esetében egyszerűbb volt a vizsgálat, ugyanis végig a Vizsolyi Bibliára támaszkodott a textusok idézésekor. A vasárnapokra rendelt epistolák esetében:

1. Az adventtől Húshagyó vasárnapig terjedő időszak szentírási textusainak fordítása megegyezik Bornemiszáéval.
2. Böjt első vasárnapjától végig egyezik a szövegfordítás a kolozsvári- és detrekői perikópáskönyvvel.³³ Soós Kristóf a detrekői kiadást használta, ugyanis annak néhol téves jelölését is átvette.³⁴
3. Ahol egyik fordítással sem egyezik, ott – kettő kivételével: Zsolt 68,19; Iz 1,16–20 – a Vizsolyi Bibliával azonos (öt esetben).

A Biblián kívül idézeteinek, hivatkozásainak bőséges tárházát kapjuk, melyeknek kimerítő felsorolása helyett most csupán példákat hozunk. Tanulságosnak látjuk viszont, ha e hivatkozások értékét Soós Kristóffal mondatjuk el.

A Biblia után az egyházatyákat idézi legtöbbször, de velük kapcsolatban óvatosságra is int: „Engedgyék, kérem, bírálul az szent írást, ne az Doctorokat. Meg böczültessenek ezekis az ő íráskokban, de vgy ha az mérő tzerña és linea küüül nem sétálnak.” (KP: 136)

Valóságos szentenciagyűjteményt lehetne összeállítani az általa használt bölcs gondolatokból, mégis ez a véleménye: „Íó az ő rendökben az pogány Bölczeknek íráskokatis elő hozni, a'mint S. Pális czeleködöt, de tellyességgel hóI mi pogány Bölczeknek sententiáiocokal vdőt mulatni, rút és iszonyu véle az praedikatio ... Mert külömb az Grammatica, külömb az Istennek könyue az Biblia.” (P: 141)

Máshol erre figyelmeztet a lapszél: „Nem io Papnak fabulát predikálni.” (P: 138) Mellette a szöveg: „Meg lássátok hogy valaki tüteket meg ne fosszon pogány böjczelködésnek és heában való czalárdkodásnak tudományának általa ... ne ves gondolatoddalis számot, midőn az Wrnak az ő igeiének zendületit haldod az Tanítónak szaiából, mert nem álmot beszél vgyan, nem valami Aesopus fabuláiat tractállya.” (P: 138–139) Ki gondolná ezek után, hogy mennyi ízzel meséli el a szép pogány históriát, Aesopus fabuláját és más történeteket ő maga, a prédikációiban! Vergilius Trója pusztulásáról írt történetéről ezt mondja: „... mint erről Virgilius szépen ír.” (P: 366) Sőt szépnek nevezi Bonfinit és a „sok szép Magyar Chronikákat és históriákat” (P: 234) is.

Miért e kettősség? Csak ezért, hogy olvasottságát bizonyítsa? Meglehet ez is. De túl azon, hogy a hasznosság elvét tartja válogatásánál fő követelménynek, a szépség, az „álmot beszél”-ő művek létjogosultságát is elismeri. Ám csak a válogatni tudók és a mértékletességet követők kezébe szánja mindezeket. Az egyensúly eltévesztését a világi és a vallási jellegű alkotások között megbocsáthatatlannak tartaná szerzőnk. Azt azonban megegyeszer hangsúlyoznunk kell, hogy az „ez világi külömb külömb féle kedues dolgok”-at megbecsülte, értékelt, a prédikáció műfajának elvárása szerinti bizonyos fenntartással: „nemellyek czodállják az szépséget: nemellyek inkább az gazdagságot: nemellyek az nagy bölczességet, sőt mint ezeknek fölötte nemellyek az erősséget. Az szépségért az pogány históriák diczerik Venust, akit szerelemnek Isten aszszonyának mondanak: az gazdagságért Dariust, Cyrust: az nagy bölczességért Salamot: az erőért Hectort, Achillest, és többeket.” Ám ezek „ez világi külömb féle kedues dolgok, tudni illik, el múlandók, és az emberuel együt el enyészendők, de oly ki örökké meg marad: Ez penig az Euangéliomnak gyönyörüséges tudományá ...” (P: 478)

³³ RMNY I. 486.

³⁴ (RMNY I. 91, OSZK évk. 1959) PL Szentháromság utáni 15. vasárnap pontatlan textus jelölését.

Az erkölessi-morális kérdések fejtegetéséhez megalapozott világi- és egyházi irodalom ismeretében fog hozzá. Tudatosságáról nemcsak az általa használt források áttekintésekor kaphatunk bizonyosságot, hanem prédikációinak olvasásakor is.

Az egyházatyák (Augustinus, Ambrosius, Hieronymus, Tertullianus, Isidorus stb.), a középkori szentírásmagyarázók (Theophylactus, Euthinius Zigabenus stb.) mellett természetesen a protestáns teológusok, kortárs szerzők munkáira is támaszkodott (Luther Márton, Johann Wigand, Rudolf Walther, Conrad Pellicanus, Emanuel Tremellius, Philipp Melancton, Sebastian Münster stb.).

Az antik szerzők közül leggyakrabban Senecát, Cicerot, az idősebb Pliniust, Strabont stb. idézi. Am mind az egyházatyák, mind az antik auktorok esetében florilegiumra is támaszkodott idézésükkor. Ezt maga említi. (KP: 906)

Utalásaiból következtetve, a XVI. század magyar irodalmát – históriás énekeit – ugyancsak jól ismerte. A históriacímek mellett többször idézi Bonfinit, a törvénykönyvet, az ország articulusait.

S végezetül, csak emlékeztetőül utalunk Soós Kristóf virágének adalckaira, hiszen ezekről már szóltunk egy korábbi ItK-beli cikkünkben.³⁵

Soós Kristóf két munkájának megjelenése közt alig telik el pár év (1598; 1601), mégis lényeges közöttük a különbség. Az 1601-ben kiadott Kispróféták nemcsak terjedelmével tér el a Postilláktól, hanem mozgalmasabb előadásával is. Már nem csupán egyházatyák munkáira – s elvéve világi szerzők műveire – mer támaszkodni, hanem históriákra, antik auktorok gondolataira, magyar közpéldákra, saját tapasztalataira. A Kisprófétákban polémiái gúnyosabbá válnak. Véleménye, amely mindkét kötetben hangot kapott, itt már nem olyan elnéző: „Halljuk meg immár ez második és utolsó tanúságunkatis, de ez bezeg czipösebb és köseruesb kezd lenni az bünben rühegöknek. (KP)

Általában elmondhatjuk, hogy mindig törekszik a világos kifejezőmódra (pl. lapszélén: Homályosson irok nem hazosok. KP: 97), szövegértelmezésébe épp ezért sok szómagyarázatot, fordítási variációt épít. Nem egyszer ugyanazt a gondolatot több szerző értelmezésében párhuzamba állítja, s végül a sajátjával zárja. Még retorikai tanulmányait is felidézi azért, hogy mondanivalóját egyértelműbbé tegye. Többször kerül a lapszélre a mondanivaló tudatosításának ezen kis csipkelődése: „ironia”, „tragédia”. Gyakorta nemcsak megörövendeztet minket találó hasonlataival, hanem jelzi is e fogalmat, pl.: „Itt egy hasonlatosságot mondok” (KP: 743)

Műveinek bevezetőiben Soós Kristóf hangsúlyozza, hogy gondolatait a tanulatlanabb embereknek is szánta, nemcsak a deákos műveltségűeknek. S ez utóbbiakhoz – szerzőnk tanúsága szerint – nem minden esetben tartoztak oda a prédikátorok. Feltétlenül a közérthetőséghez való közelítési igényként kell írni tudatosságának ezeket a megnyilvánulásait értékelnünk.

A XVI. századvég konkrétabb, képszerűbb prózájának nyelvéből Soós Kristófé erőteljes voltával emelkedik ki. Talán éppen annak eredményeként, hogy tudatosan formálta mondatait, s a prédikáció műfaja nem egyházi tartalmú részletekkel is bővelkedik nála. A műfaj adta szabadság kihasználása elbeszélő, leíró, elmélkedő írásának affektivitását erősíti. Nemcsak az anekdotikus kitérőknél, hanem a bibliai szöveg magyarázatakor is gyakorta él hangutánzó igékkel, igepárokkal, antonimiákkal, a figura etymologica nyomatékosító szerepével stb. Ezeknek a szöveg képiségén kívül a ritmusformálásra is hatásuk van.

Mutatóba idézünk néhány jellegzetes alakzatából.

Kedvelt jelzős kapcsolata: ingó-bingó marha, illő-füllő bün, horgas-bogas bün, csengő-pengő állapot, sivó-rivó orszlán stb. pl.: „Ez mostani lator Ifiak az paráznaságot illőfüllő bünnek tartiák, az agg duczák azonképpen az fösüenységet, ama deli furfantak az sok kába czúff oktalan beszédeket semminek itélik.” (P: 201)

A többször használt igepárok mondanivalójának akusztikai hatását erősítik: csácsog-cseveg, hányjuk-vessük, villog-pillog, dül-fül, keni-feni, ihog-vihog stb. „... vesztiük, rontiuk, puztitiuk országunkat, nyuzzuk foztuik egymást, Gyülesben hirdetünk tanácskozunk, de ezben az magunk erszényét nézzük: Az végre vetünk rauást hogy országunk óltalmára kölczük, Isten igéinek alamisnalkodgyunk, de bizonyára egygyiket sem tekéllyük: Ellopiuk az közönséges ió szükségre való pénzt, magunknak kaparitunk, mi telünk vélek, hülton hül penig házunk fala ...” (KP: 639)

³⁵ *Sóvári Soós Kristóf ismeretlen nyilatkozatai a virágénekekről, in ItK 1979, 397–398.*

Figura etymologicáiból számtalant idézhetnénk. Segítségükkel szemléletesebb, sok helyen líraibb lesz prédikációja, vagy velük nyomósítja érvelését. A kedveltebbek közül mutatunk be néhányat: igazaknak igazságok, veszedelmes veszedelmekbe, paráználkodván paráználkodunk, vitézséget vitézkedjünk, telvén telik, futton futnak, sietvén sietének, plántálást plántál, jöttön jó, égten ég, hitton hitta, torkoknak torkossága, nyújtón nyúzzuk stb. – nem lehet vesztetlen. Néhol segítségükkel válik erőteljessé jellemzése, pl.: Izaiás próféta „haragiának kemény szikráit szikráztattia.” (KP: 824)

Találó trópusai ironizáló kedvének kifejezői: „De miért hogy szereti az bünt ez világ, kétség nélküli szereti ez féle hizelkedő Papatís. En sokakat neueken: neuezhetnék mind az Pápai renden, mind az mi Papink között. Az közönséges rend akkor vétközik ebben midön az ő alatta valóinak vétköket el tûri szem elöt, mely latrok és vétkesek ő néki titkon fizetnek az latorságban való szabad nyargalásokért.” (KP: 125)

Stílusának színességét jelentik tömör szókapcsolatai, pontos szóválasztásai. Például, a hivatkozó ember: magahányó dücsekedő; a hizelkedő katolikus papi ember: pápa lova farka tartó; a sok vétket elkövető: a latorságban való szabad nyargalást szereti; amire oda kell figyelünk: az fülviszkettető dolog; aki lelkileg vak: az lelki tömlöcözésben él; a megbotránkozttató cselekedetet keresők: a bûnre szabad ugrást kedvelik; a gondolkodó: az elme mezõn jeleskedik; aki valami megoldáson töri a fejét: annak az elméje hányódik és sápolódik ... és ahány oldal, annyi találó kép. Erősebb hangulati színézettel fejezik ki az író érzéseit.

A hitigazság átélésének egyéni vágya, a tanítani akarás szándéka, a közlés kényszere Soós Kristófnál vallásos műfajban kapott hangot. Am ez a hang a prédikációk exordiumától a conclusioig rendkívül árnyalt, sokszínű. Micsoda korra jellemző lesz a kép a felsorolással: „Török, Sidó, Pápás, mint gyakorolya magát, és minden hypocriták, templomokban szokat tizeleteknek helyén, mint olvasnak, énekelnek, halgatnak, imádkoznak, böyötlnék, vagdallyák, török, foggyattiák magokat, szór kápában, fa talpú sarut viselnek, nirik haiokat, szakállokat, baiuszokat, és többet sokakat czeleköznek, az kikkel akarnak tizeletet tenni az Vrnak.” (KP: 199)

Gyakorta ismétli meg a mondatok egyes szavait, fogalmait: vagy szó szerint, vagy rokonértelmű változatában, vagy csak gondolatában. Az ismétlés szerepe is változó: vádol, gúnyolódik, figyelmet lazít velük az író. Az alábbi mondat személyes névmásának hatszori előfordulásával nem kétséges, mit akar kiemelni: „Ha részeges, parázna, toluay, gyilkos, az iobbágy, az szolga, te Wr, te feiedelem, töled tanólta, te vétked, te botránkozttattad meg ötet az te gonoz czeleködetiddel.” (KP: 826)

„Magyari köserues panasz”-át olvasva prózaritmusának lüktető ereje tűnik fel, melyben nagy szerepe van a paralellisztikus megfogalmazásnak. Néhol szinte versbe lehetne tördelni prózáját:

„Sokszor meg eset immár ez az mi szegény házánkon,
sokszor érzettük immár izit mi legyen az bûnnek:
sokszor meg fizettük immár
mikor az Wr Isten távol ment tőlünk,
Te magadra hagyom ezt, itéld meg.” (KP: 303)

Más helyütt az alliteráció zeneisége lágyítja meg a vádolás keménységét, s teremt meg a belső ritmust: „Az íó napokatis meg láthatnánk, az az, mely napoknak íósága soha el nem fogyna, sőt íórlól íóra, örömről örömré öröcké mendegelnék.” (P: 368)

Hasonlataiban szeret hazai példát hozni: „... mint egy czep viz az nagy tengerhöz képest, egy kis homokcza az Késmárki hauashoz képest.” (P: 354) Másol jó borteremő vidékeink borát dicséri, melyet a felföldiek kénytelenek voltak egy időre nélkülözni: Libanus hegye olyan híres volt a napkeletre lakozóknak, „mint mi nálunkis az Somogya az Baranya bora, most immár csak Tartzalra és Tállyára szorúltunk, amaztis meg adhatia még Isten, csak ne nézzünk hátra az eke szaruáról.” (KP: 464) Igen szemléletes a vakmerő ember makacosságának párhuzamba állítása a sündisznóéval: A vakmerő embernek szokások, „mellyeket hasonlítanak az sül diznóhoz, kit menire inkább vernek páltáznak, hogy az ő orrát ki dugja az ő gyakós bőréből, anniuál inkább bellyeb vonnya és mind halálíg vereti magát.” (KP: 167)

Egészen hétköznapi, kézenfekvő példából bontja ki a farizeuskodókra vonatkozó véleményét: „Mert miképpen az pogácza, auagy béles, ha az tűz eleibe tétetik, de meg nem fordítatik, egy felöl

íol lehet eléggé sül, söt végre megis ég, de más felől nyersen és sületlen marad, és tellyességgel ételre alkalmatlan ...”, aképpen vannak a hitükkel dicsekvők is. (KP: 225) Ha az allegorikus példát túl erőltetettnek érzi, megjegyzi: „mint az bőrt az kaptára erőuel, vgy czeleköszöm énis az Oseas mondásúal, midőn ez mondást nem csak az Sidó népről, de Pogányokrólis értem ...” (KP: 35)

Történeteinek, példáinak, véleményének beillesztését a bibliai magyarázatba sokszor az ilyen jellegű megállásokkal éri el: „Ne Istenért atiámfiai, ne ne mondgyátok azt” (P: 205); „Bizony igenis, és fölötte mondom igenis” (P: 204); „Magyarúl meg mondom” (P: 215).

Magyarázatainak élénkségét, előbeszédyszerűségét többször felkiáltásai, sóhajtásai idézik elő: „Ah ió Magyar ország, ió Magyar ország” (KP: 492); „Jay Iay egyik iay az másikat kezdi köuetni” (KP: 507); „Ah te szegény bolyókás ember” (P: 263); „La hogy mond” (KP: 920).

A harag, a lelkesedés, néha mintha csak a szavak zeneisége ragadná magával az író azért, hogy az akusztikai hatás effektivitásával győzze meg olvasóját, hallgatóját a maga igazáról. Kedveli a költői, vagy szónoki kérdéseket is, mivel ezek segítségével érvel, mondja el véleményét, mások ellenvéleményét: Isten „az ő Atiától kérhetet volna tizenkét légio angyalt. Miért nem kért? Hogy nem óltalmazta magát? Ah te szegény bolyókás ember. Tudodé mi valál te? mondgyad, ember valék. Ember valál vgyan, de emberben igen meg rozszultál vala.” (P: 262–263).

Bőségesen él írásaiban közmondásokkal, szólásokkal, bölcsek szállóigéivel. Ezeket gyakran parafrazálja egyházatyák gondolataival. A közmondásokat stb. általában valamilyen erkölcsi tanulság konkluziójaként idézi, gyakorta nem is egyet. A közmondások, idegen szerzők idézése stb. azonban nem szűrítik el írásainak bensőségességét. A meditáló hajlam ima formájában már a Postillákban is jelentkezik, beépülve a prédikáció szövegébe, a Kisprófétákban azonban valamennyi beszédét ezzel zárja. Imáiban végig megmarad gyakorlati célkitűzésénél, s nem a hitviták hangnemében ír (talán ezért is érezték őt irénikusnak).

Sóvári Soós Kristóf műveinek stilisztikai értékelésekor érdemes szólnunk marginális megjegyzéseiről is. Mind az idegen, mind a magyar nyelvű könyvekben szokásosak voltak ezek a lapszéli utalások. Funkciójuk: a forráshely megjelölése, tartalmi kiemelés. Tartalmában a század vége felé haladva, némi változás mutatkozik a magyar nyelvű prédikációskötetek lapszéli utalásaiban. Telegdy Miklós, Kulcsár György, Beythe István, Félégyházi Tamás marginális megjegyzéseiben leggyakrabban a bibliai idézet pontos helyének feltüntetésével, ritkábban más auctorok megnevezésével találkozunk. Többször előfordul azonban – különösen Kulcsár Györgynél – a prédikáció gondolatainak pontokba szedett summázása, egy-egy gondolat kiemelése. A köznapi élet eseményeiről való véleménynyilvánítástól, történelmi aktualitásra való kitéréstől a fent említett szerzők tartózkodnak. Ez a mértékletesség még Bornemisza Péter első postilla-gyűjteményében is megmutatkozik, bár ő már jóval több intelmet, véleményt sorol fel ezen a helyen elődeinél. További kötetekben azonban – ahogy a prédikációkba egyre több világi elem kerül – bőségesen aktualizálja, véleményezi az élet dolgait: „Löt Budan 1576”³⁶, „Láttomis soc ördögös czuda keppen gyogyult meg CLXIII”.³⁷

Bár Bornemisza Péter olyannyira kihasználja a lapszél szűk helyét, hogy néhol a fő szöveggel párhuzamosan fut a marginális megjegyzés gondolatmenete, mégsem ragadhatja el magát annyira (miként Soós Kristóf), hogy a prédikációhoz csak közvetve kapcsolódó apró-cseprő példákra utaljon, netán írói fogásokra, tagolásra hívja fel a figyelmet. Soós Kristóf elég szabadon és szívesen él a véleményadásnak ezzel a lehetőségével. Úgy summáz, hogy ezek a kiemelések egyúttal alkalmasak legyenek arra, hogy a kötet végén lévő indexbe is azonos formában kerüljenek be. Ezzel nagyon hasznos segítséget ad a kötet használójának. A marginális észrevételeket – tematikusan – mi az alábbiak szerint csoportosítottuk:

1. Megadja a bibliai idézetek helyét, feltünteti az adott szövegrészben szereplő szerző nevét, ritkábban a mű címét (pl. Munst. lib. Cap. 103. –KP: 659 stb.)
2. Summázza a magyarázatban kifejtett gondolatot (Ciffras kuruakhoz baluanyozok hasonlatosok – KP: 61; Aztrologusok nem mindenkor találylak iouendölesek –KP: 735 stb.)

³⁶ BORNEMISZA Péter, *Első része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknak ... Sempte, 1573. Huszár Gal. 274. RMNY I. 333.*

³⁷ Uo. 274.

3. A prédikációk tagolására hívja fel a figyelmet (Itt el kezduen egy praedikatiod lehet—KP: 783 stb.)
4. Párhuzamot von az adott szövegrész és a hétköznapok eseményei közt (Hatuan alatis az kuruat meg veszöztek, az latrat büntelen boczatak—KP: 242; Ha te bekessegen praedikáod ezt, ne czodáld ez imátságomat: mert Cassához nem meszsze vala az Tatar—KP: 245 stb.)
5. Odaszól olvasójához (Ha el untad ted le, ved maszszor elő—KP: 220; Értelemmel oluasd ezt—KP: 299; Mosolyog csak, de sirz még—KP: 112 stb.)
6. Kérdést tesz fel, melyre a szövegben válaszol (Iudiciumot miért főrgatunk—KP: 889 stb.)
7. Kiemeli a szöveg fontosabb kulcsszavait, gondolatait (Szep suba, szep szoknya—KP: 533; Virág ének helyet sirni kezdez—KP: 902; Aesopus nyeluei—P: 281 stb.)
8. Történelmi eseményekre utal (1594. Siralmas eztendő—KP: 307; Toth es Magyar orszagnak nem haznála az frigy—KP: 171; Vigyorog csak vigyorogy te aluuo ennek, Oda vagyő Buda, Tömösuar. El költ az öt forintos tancz—KP: 242 stb.)
9. Vallási véleményének ad hangot (Anabaptisták ellen—KP: 623; Nem Luther oka az Török fegyue-renek—KP: 333; Római papotis tiztelem—KP: 665 stb.)
10. Utal könyve készülésének nehézségére, magánéletére (Ez praedikatio vtan rettenetes betegseg köuetkezet vala ream, de edes köserüel io. Az edeset nem tudnam böczüleni, ha az köserüt nem kostoltam volna—KP: 769 stb.)

Tévedés volna azonban a színes adalékok miatt olvasmányos, szórakoztató könyvként kézbe venni Soós Kristóf műveit. Ezek az írások elsődlegesen szentírásmagyarázó könyvek, s a bennük fel felbukkanó politikai- és civilizáció-történeti stb. adalékokat (pl. életmód, étkezési szokás, öltözködés, jövendölés, káromkodó szófordulatok, halottsiratás, kereskedés ...) nem is értékelhetjük másként, mint a fő mondanivalót illusztráló elemekként. S ha egyébt nem, már ezekért az apró észrevételekért is megérdemlik Soós Kristóf írásai a fölfedezést.

A kortárs szerzők prózáját szakirodalmunk érdemben még kevésbé vizsgálta (ez nem vonatkozik a művek teológiai elemzésére, melyet kutatóink legtöbb esetben elvégeztek), így arra kényszerülünk, hogy különösebb hivatkozás nélkül kell néhány észrevételt tennünk, a mondottak bizonyítását más alkalomra halasztva. Természetesen Soós Kristóf tevékenységének értékelése a szakirodalom e segítségével is elkerülhetetlen feladatunk. Ennek érdekében tanulmányoztunk több korabeli munkát, s nemcsak a sokak által idézett, kiragadott példák, vagy egy-egy érdekes adatot feldolgozó cikk alapján viszonyítunk például Kulcsár György, Beythe István, Telegdi Miklós, Enyedi György stb. műveire. A XVI–XVII. századforduló magyar nyelvű egyházi prózájának elemzésére azonban nem vállalkozhatunk.

Soós Kristóf helyét időben is, de értékét tekintve is Bornemisza Péter és Pázmány Péter között jelöljük ki. Kézenfekvő, hogy Soós Kristóf előzményeit Bornemiszanál keressük. Prédikációikat összehasonlítva véleményünkét így summázhatjuk: Soós Kristóf stílusa sokkal csiszoltabb, gördülékényebb nagy elődénél. Mondatfűzése annak ellenére, hogy sok a körmondat, világosabb. A prédikáció műfajadta szabadságának jó példáját kapta, kaphatta Bornemiszától, amit nem szolgáljan utánzott, hanem lehetőségeit kiszélesítve továbbfejlesztett. Ha úgy tetszik, a világi széppróza irányába.

Azt gondolhatnánk Bornemisza Péter és Soós Kristóf párhuzamba állítása alapján, hogy az előrelépés a magyar próza, prózai nyelv fejlődésében mindig ennyire kitapintható folyamat. Ezt a látszatot gyakran erősítik jelentéktelenebb szerzőkről a szakirodalomba épült gondolatok is, melyek egy adott mű érdekesebb adalékai alapján az egyébként merev, nyelvében nehézkes írást irodalmilag felértékelik (pl. Tolnai Decsi Gáspár bűnről írt prédikációit).³⁸

Soós Kristóf írásainak anekdotikus kitéréseit, novellisztikus fordulatait, halmazódó – már-már manierista – szóképeit stb. a korszak prózájában egy szisztematikus, több szerzőre kiterjedő elemzéssel bizonyára nemcsak a számon tartott elődnél, Bornemiszanál lehetnének fel. A XVI. századi magyar nyelvű egyházi próza irodalom szempontú áttekintése sokat segítene és meggyőző érveket szolgáltatna a magyar nyelvű széppróza változásának, alakulásának jobb érzékeléséhez és a Soós Kristóf-i életmű helyének további árnyalásához.

Hübert Ildikó

³⁸ RMNY I. 506.

Milyen malom van a pokolban?

Mármint Vörösmarty csodálatos költeményében, *A vén cigányban*. A felelet: *semmilyen*. Így vállalt dolgozatommal készen is lennék, mint az a II. osztályos (11 éves) rozsnyói diáklányka, aki tanárának azon dolgozatként feltett kérdésére, hogy „Mi tetszett neked legjobban a karácsonyi kirakatban?“, ezt a dolgozatot írta: „Nekem a karácsonyi kirakatban legjobban egy hajasbaba tetszett. Többet nem írok, mert a tanár úr se kérdezett többet.”

Nekem, sajnos, valamivel mégis többet kell írnom, mert az a bizonyos *malom* egyre durvább lisztet kezd őrölni. Régebben legalább hagyták „zokogni” (illetve az eddig hiteles kéziratok szerint „zuhogni”),¹ s *A vén cigánynak* most elevenen boncolt 34. sorában – „Mi zokog mint malom a pokolban”, – sokáig több port vert fel a *zokog* (*zuhog*), mint a *malom*. Az azonban, hogy a *malom* (még csak nem is „mint malom”) a „pokolban” helyhatározóval van szerves, nyelvtani és értelmi kapcsolatban – vagyis hogy valami „malom” van a pokolban –, az a vers megjelenése óta (Pesti Napló 1855. jún. 28.) „haladó hagyomány”.

Nem értették ugyan, miféle „malom” lehet a pokolban, de korábban nem sokat törődtek vele, később pedig – különösen a Nyugat-korszak óta – illő volt *A vén cigányt* az ignotusi „Akasszanak fel, ha értem, de gyönyörű” esztétika alapján megítélni s „egy őrült elme zseniális alkotásának” tartani, melyben a képzetek rendetlen és rengeteg káoszban üzik egymást. Ennek az esztétikának csúcspontját Babits értékelése jelenti. Sokszor szóról szóra ismétli Schöpflint:² „Egy őrült verse. A logika kapcsolata elszakadt.” A vízió törvénye szerint működő alkotás példái közt említi: „Ki dörömböl az ég boltozatján? Mi zokog, mint malom a pokolban? ...” A 35–36. sorokat („Hulló angyal ...”) is idézve: „Ez egy őrült képzelletkapcsolása. Ez a vers egy őrült verse. De ez szent őrültség”.³ Szerb Antal is a költeményben a „megközelíthetetlen távlatok borzongását” érzi.⁴

Ebben a megközelítésben – mely sokáig szinte kötelező lett – mi kurkászni való lehetett volna egy állítólag a pokolban forgó-zakatóló „malom” toposz körül. Még a különben modern és igaz elemzést nyújtó Komlós Aladár is egyéb értelmileg-logikailag, nehezen követhető „apokaliptikus iszonyatot, rettenetet” feltáró sorok idézése során így beszél: „Elfolytott sóhajtság, üvöltő síró vad rohanat, dörömbölés az ég boltozatján, s egy ismeretlen malom pokolbeli zuhogása.”⁵ Igaz, Komlós kétségben hagy a tekintetben: hogy a „pokolbeli” csak a *zuhogás* jelzője-e, azaz hogy a *malom is a pokolban van-e*.

Mert ez itt a kérdés. Három kutató kivételével – róluk persze még ejtek szót – *napjainkig* minden versolvasó, vagy -elemző úgy értelmezte sorunkat, hogy a *pokolban* valami *malom zokog* (vagy *zuhog*). Ezt 1966-ig senki sem vonta kétségbe, s nem győztek álmélni egy zseniális-őrült költői képzelőerő azon gesztusán, hogy a különben is őrületbe esett emberiség nevében és jelképeként egy malmot – ráadásul vízimalmot – helyez a pokolba. Lehet-e csodálkozni azon, hogy amikor Moldova György egy hányatott, viharvert sorsú emberről írt regényt, címül a „Malom a pokolban” sorrszletet választotta.⁶ Ez még csak nem is kifogásolható, elvégre hogy ismerjen, értsen jobban egy híres irodalmi passzust egy szépíró, mint a leghíresebb irodalomtörténészek, kiváló tanulmányírók, akik csak topognak a verssor értelmezése körül. Engem csak akkor kezdett nyugtalanítani az ügy, amikor Moldova regényét megfilmesítették, majd a filmet egy nemzetközi fesztiválon – sikerrel – bemutatták,⁷ s így a helytelenül

¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Összes Művei* (a továbbiakban: VÖM). III. k. *Kisebb költemények* (1840–1855). Sajtó alá rendezte TÓTH Dezső. Bp. 1962. 193–195. Jegyzetek 572.–591. kül. 589.)

² SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*. Nyugat 1908. jún. 1: 513.

³ BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty*, in *Irodalmi problémák* 2. kiad. Bp. [é. n.] 158. – A Babits alkalmazta in terpunkcióra (kérdőjelek, vessző) később még visszatérek.

⁴ SZERB Antal, *Magyar Irodalomtörténet* 2. átdolg. kiad. Bp. 1935. 303.

⁵ KOMLÓS Aladár, *Vörösmarty: A vén cigány*, in *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfíg.* Bp. 1975. 367–381. Il. 380. – Itt jegyzem meg, hogy minden aláhúzásos kiemelés, ha külön nem jelzem, tőlem való. M. A.

⁶ MOLDOVA György, *Malom a pokolban*. Bp. 1968.

⁷ VERESS József, *Malom a pokolban*. Népszabadság 1987. szept. 17 : 9.

tagolt s ezáltal helytelenül értelmezett Vörösmarty-idézet a nemzetközi tudat részévé vált.⁸ Erre mozdult meg bennem az a belső ösztökélés, mely arra hajtott, hogy próbáljam meg *nyelvtanilag* megvilágítani a leghíresebb magyar versekben kitaróan továbbélő, alapvetően fontos félreértéseket.⁹ Ezek közé tartozik a „zokog mint *malom a pokolban*” is.

Persze ezt a meghökkenítő vizionárius képet, hogy ti. egy működő (zokogó, zuhogó) malom van a pokolban, mások is próbálták hozzáférhetővé, megfoghatóvá, logikussá tenni. Különösen azt az ellentmondást próbálták feloldani, hogy – előttem nem egészen érthetően – a malom *vízimalom*, s ennek működése a tízes pokolban képtelenség.

Különösen Szilágyi Ferenc akad fenn e ponton, miközben másoknál is azt a malom-képet tételezi fel. De mielőtt Szilágyi malom-magyarázata rá tért, nézzük meg: hogyan „hozta ki” elsőül a pokolból a malmot Áfra János. Arra a kérdésre: mire gondolhatott a költő, mikor a „mint malom a pokolban” hasonlatot (!) leírta, úgy véli, a megoldás, a magyarázat egy hajdan volt *pokolidő-malom* elnevezésben található meg. Erre az elnevezésre malomtörténeti szakkönyvekben talált rá, forrásai szerint a 16–18. században olyan malom neve volt ez, „amely csak árvízkor, felhőszakadéskor, vagy hóolvadáskor, egyezőval *pokol* időben forgott”. Aztán – némi bakugrás után – Áfra már *pokolmalmokról* beszél (sőt cikke egy későbbi szakaszában *A vén cigány malmát „pokoljáró malom”-nak* mondja). „Pokolmalmok”-nak „azokat a malmokat nevezték, amelyek felhasznált vizüket a malomrétekre bocsátották, s ezáltal pokoli károkat okoztak”.¹⁰ Áfra úgy véli: „Valószínű, sőt majdnem bizonyosra vehető, hogy Vörösmarty még ismert s még láthatott is ilyen »pokolidőben« zuhogó malmot! ... A »pokolbeli« A pokoli malom tehát ... reális földi [...] valóság ...” Szilágyi Ferenc megszólította nekem, hogy Áfrával vitakozzam. O – az úgy nagy kárára, és az Áfra ötletében rejlő pozitív mozzanatot fel nem ismerve – nemcsak azt utasítja el, hogy Vörösmarty „pokolbeli” malmát „reális földi valóság”-nak tartsuk, meg hogy e malmon víz zuhogjon, hanem emellett is meggyőzően érvel, hogy táj- és időbeli korlátok miatt Vörösmarty nem ismerhette a *pokolidő-malom*, vagy *pokolmalom* elnevezéseket (i. m. 105–106). Majd ő maga lát neki, „hogymost már megkeressük a *végős*, a *legvalószínűbbnek* tetsző megoldást”. Szilágyi Ferenc hatalmas apparátussal, nem kevés utánjárással és tájékozottsággal – de legalább annyi elfogultsággal és prekoncepcióval – egy meglepő, de sajnos nem éppen meggyőző „végős megoldással” áll elő – miközben szinte az egész versszaknak, sőt az egész költeménynek az értelmezését sok tekintetben módosítja, s alapos (ha itt-ott meg is kérdőjelezhető) filológiai s textológiai pontossággal,¹¹ az összes variáns felhasználásával, időrendbe sorolásával próbálja a „pokolbeli malom” szövegtörténetét és értelmét megfejteni.

Nem térek ki Szilágyinak a költemény képanyagát, utalásait érintő, nem szorosan idetartozó feltevéseire, – csak éppen jelzem, hogy nagyon ingoványos területre lépnénk, ha például elfogadnánk olyan vulgáris aktualizálást, hogy a versbeli *kesely* (korábbi változatban: saskesely) „az országot kínzó hatalomnak is jelképe lehetett”, hiszen a kétféjű *saskeselyű* [!] Ausztria címere” (i. m. 108).¹² – Vagy: a *hulló angyal* – melynek (bibliai) motívumával Vörösmarty sokszor operál – Szilágyi sze-

⁸ Tulajdonképpen – ha kevésbé kiterjedt kommunikációs hálózaton is – már korábban megtörtént ez. SZILÁGYI Ferencnek később még sokszor idézett-vitatott tanulmányában („*Malom a pokolban ...*” in *Studia Litteraria*. Tomus XVII. 101–115. Debrecen 1979. Id. 106/15. jegyz.) bemutatja, hogy az idegen nyelvű fordítások általában „pokolbeli malom” kifejezéssel élnek – nyilván nyersfordítások alapján.

⁹ Ezek közül sok megtalálható „*Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?*” c. könyvecskében (RTV–Minerva. 1983).

¹⁰ ÁFRA János, *Malom a pokolban*. ItK 1966. 384–385. A kiemelések Áfra Jánostól.

¹¹ Valószínűnek látszik, hogy a kritikai kiadás (VÖM) III. kötete textológiai szempontból egy kissé „nagyvonalú”, Szilágyi ugyanis olyan variánsokat is említ, melyek a krit. kiadásban nem szerepelnek. Másrészt viszont nem megnyugtató Szilágyi részéről sem az ilyesféle dokumentálás: „Az eredeti első változat ez lehetett: *Tán* [?] zuhan le mélyeséges pokolba” (i. m. 109).

¹² Vörösmarty sokszor beszél erről a belsőt maró-tépő nagy ragadozó madárról, pl.: „Nem a szerelmet *sassá* nem teszem, | Hogy szíveinket marja untalan” (*Kincskeresők. I. felv.*), – de sehol sincs szó „kétféjű saskeselyűről”.

rint nem más, mint a Zeusz villámával pokolra, a Tartaroszba sújtott Prometheusz (erről eddig senki sem tudott¹³), ahogy Prometheusz „ez elfojtott sóhajtás”, és Prometheusz titán „dörömből az ég boltozatján” is (uo.).¹⁴

Miután okosan fejtegeti a *zuhan, zuhog* (de nem *zokog*) kapcsolatát, Szilágyi rátér a fő kérdésre: Vége is „miféle malomról van szó s hogyan került a pokolba?” (i. m. 111). Úgy véli: Vörösmarty „ismét csak (mint a főttebbi esetekben) az antik mitológiához folyamodott képpért”. „A görög regevilág alvilágában, poklában már van malom – ha nem is vízimalom, de szélmalom, székerék. Analógia-ként idézi Vörösmartynak *Gondolatok a könyvtárban* című, 1844 végéről való versét, melyben a költő a könyvrök mostoha sorsát festve így ír: „Számon kívül maradtak: Ixion | *Bőszült vihartól üzött kerekén* | Örvény nyomorban, vég nélkül kerengők.”¹⁵ Szilágyi Ferenc aztán óriási erőfeszítéseket tesz annak bizonyítására, hogy: 1. Vörösmarty ezt az Ixion-kereket is a pokolba helyezte (semmi jele); 2. az a „tüzes kerék”, (amire Zeusz megérdemelt büntetesként kötöztette Ixiont) tulajdonképpen szélmalom; 3. Ixion büntetésében „a folytonos körforgás és a vele járó szenvedés”, „a jogtalanul szenvedő emberiség” jelképét látta a költő.¹⁶ (Ismétlem: Ixion az egyik legundokabb gonosztevő a görög mitológiában: apását meggyilkolja, rövid büntetés után Zeusztól kegyelmet kap, „hálából” elcsábítja Zeusz feleségét, Hérát – erre jön a tüzes kerék.) „Ixion itt Vörösmarty részvétnék tárgya, valósággal »pozitív hős« már korábbi versében is. Prometheuszhoz hasonlóan [?] ... a jogtalanul szenvedő emberiség hőseként jelenik meg ... igaz, hogy névtelenül [!], csupán pokoibeli malmával [!] jelképezve” (i. m. 112).

Gondolom: Ixion *kerekének* pokoibeli varázslásával nem kell tovább vesződnöm. Soha senki 2000 év alatt nem nevezte Ixion tüzes *kerekét malomnak*, soha senki nem látta benne „a jogtalanul szenvedő emberiség – pozitív – hőst”. Mindazonáltal Szilágyi Ferenc sok hasznos információval is szolgál, ezeket rövidesen értékesíteni fogjuk.

De mielőtt – magam is persze a végső válasz, magyarázat igényével – nekiveselkednék ennek a „malom”-nak, csak röviden érintem (később még visszatérek rá) azt a problémát, hogy *A vén cigány* negyedik versszakának első négy sora annyi próbálgatáson, javítgatáson, törleszen ment át, hogy alighanem ez a költeménynek *legkevésbé „kész”* négy sora. Ezt a munkát Vörösmarty (egyes részeit talán más valaki – amit én nem hiszek) úgy hajtotta végre, hogy *valami itt is, ott is otmaradt* a költeményben az *előző fogalmazásokból*. Arra például – a variánsok ismeretében – többen is (így Szilágyi F., Sarkady Sándor is¹⁷) rájöttek, hogy Vörösmartyban a 34. sor (a „malom” sora) jelenlegi *statikus hangvilága* helyett egy motorikus, *mozgásos képvilág* („zuhan le”) élt,¹⁸ a változással egyidőben az eredeti *lativusz* (pokolba) helyébe egy *lokativusz* (pokolban) lépett.¹⁹ Sarkady Sándor (l. h. 83) két

¹³ Különös, hogy a különben remek elemzést nyújtó CSETRI Lajos is úgy véli: „A hulló angyal asszociálhat az előző sorvégi pokolra is, de a már egyszer felszínre bukkant és elfolytott Prometheusz-emblémára is”. Cs. L., *A vén cigány*. (Elemzés) in „*Ragyognak tettei...*”. Tanulmányok Vörösmartyról. Szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor és SZÖRÉNYI László. 1975. 365–390. Id. 381.

¹⁴ Az égre támadó dörgés, dörömbölés szintén régi toposz Vörösmartynál. Vö. „... égre mennydörög | Az elbusult magyarnak vég szavát” – *Salamon király*. 1826. I. felv. 414–415. sor. *VÖM* 7. k. Sajtó alá rend. BRISITS Frigyes. 1971. – Ez a jogkérés, düh *A vén cigányban* – góg. A szövegváltozatokból kiderül, hogy a 63. sor „Majd ha elfárad a vész haragja” – utólag van beszúrva, eredetileg ez állt helyette: „Mit dörömbölsz oly kevély haraggal?” (*VÖM* 3. k. 591).

¹⁵ Szilágyi Ferenc kiemelése.

¹⁶ Azt hiszem – még ha Csetri Lajos gondolatával (i. h. 372) támasztja is alá – mégsem fogadhatjuk el Szilágyinak efféle vulgáris értelmezését: „... a körforgás (ti. Ixioné a keréken) itt a kilátástalanságot [?], az örök háborút [?], a vérontások visszatérését is jelezheti, jelképezheti, egyben a »javíthatatlan« (ez Ixion állandó jelzője a mitológiában) emberiség, az örökké visszaeső bűnös reménytelen végzetét, ahogy Prometheusz is valahogy [?] a körbe forgó változhatatlanságot jelképezi ...” (i. m. 112).

¹⁷ SARKADY Sándor, *Mi zuhog, mint malom a pokolban?* ItK 1965. 83–86.

¹⁸ Bár Czuczor – Fogarasi szótára (V. 1233. h.) szerint a *zuhan*-ban is érezni lehet, hogy „aláesve zuh-nemű *tompa hangot* ad.”

¹⁹ Nagyon zavaró, hogy az egyes szerzők adta variánsok sem számszerűleg, sem – ami fontosabb – nyelvtani formájukban nem egyeznek. A *VÖM* 3. k. 589 pl. egyetlen korábbi „pokolba” variáns sem ismer, olyan igék mellett, mint *zuhan, zuzudul, zuhog le*.

olyan változatot is ismer, melyben a *zuhan* le ige mellett a *malom* nem is szerepel. (Eredetileg a sor elején is „Mi” helyett „És” állt.)²⁰ Az a változat amelyben – csonkán – először jelenik meg a *malom*, Sarkady szerint így fest: „Mi *zuhog* le malo ... pokolba” (s feltehetően így hangzott volna: „Mi *zuhog* le *malom/ként* pokolba”: i. h. 84. – milyen kár, hogy a „malomként” nyomán Sarkady nem indult tovább! Ha ugyanis a *zuhog* lefelé irányuló mozgást jelent, valódi malomról nem lehet szó, itt csak *hasonlatként* szerepelhet. Mindenesetre megjelenik a *zuhog* (még mindig a *mozgásos* le igeikötővel), de valójában a *zuhog*-ban, de még a végső *zokog*-ban is maradt valami az elsőként felöltött *zuhan*-ból. A két u többi azonban egyértelműen utal a háború zűrzavaros, félelmetes zajhatására – is.

Szilágyi mint láttuk: egy „lehetett” kíséretében – így adja a változatokat: 1. „Tán [!] *zuhan* le mélységes pokolba”, 2. (a beszúrásokat, javításokat külön nem jelezve) „Mi *zuhog* le mint [?] *malom* a pokolba”. Szilágyi szerint a költő elfeledte törölni „a fölöslegessé vált [?] le igeikötőt”, – de adós marad annak megindoklásával: miért marad meg a *-ba* rag.²¹ És hogy ekkor – már? még? – mi is a *zuhog* értelme.

A *zuhan* – *zuhog*,²² majd később a *zuhog* – *zokog* cserék is sok – szerintem máig sem kielégítő megoldását kínáló – találgatásokra adtak alkalmat. Bory István, aki ugyan még a schöplini, babitsi örökség szellemében azt írja, hogy „a Vörösmarty-költemény mondatfűzésén kétségtelenül érezhető a beteg költő lelki lázának magas hőfoka és idegeinek zavartsága”,²³ a legalaposabban veti össze a kéziratosokat, s úgy véli: a variánsokon „világosan követhetjük ... a mondat teljes kialakulásához segítő elemozzanatok útját”. Helyesen állapítja meg, hogy az első „gondolatsor”-ban („Mi *zuhan* le mélységes pokolba?” – „a *malom* *zokogásának* még csírája sem fedezhető fel”. A *zuhan* > *zuhog* váltás oka a mozgásképzet helyett előtérbe kerülő „hangmotívum”. A „*mint malom a*” prozódiai okokból [!] lépett a „le mélységes” helyére (i. h. 385).

Sarkady szerint a versszak első két sora utáni 3–4. sor „egyre vadabb asszociáció-zuhataga, alázóduló *kép-zápora*”²⁴ után a >zuhan< igen elvesztette kifejező erejét. – Ennyi minden már nem *zuhan*, hanem *zuhog*! Mi *zuhog* le malo(mként) pokolba [.] Milyen szemléletes, milyen erőteljes a kép! Az ember szinte látja a *robajos hegyi patakra épített* malmot alázuhogó vizével! ... Innen már csak egy villanás a végső megoldás: ... >Mi *zuhog* mint *malom* a pokolba<.” Vitázik Boryval, aki szerint a vers „itt és ekkor vált át *hangmotívumra*”. Sarkady szerint „az új ige (*zuhog*) megőrzi régi dinamikus, mozgásos, jelentéstartalmát”, sőt „a következő két sor igénye szerint, ilyen jellegű funkciója meg is sokszorozódik ... a szó *egyben* hangfestő jelleget is öltött” (i. h. 85). Néhány sorral később Sarkady „hangmozgásos” igének mondja a *zuhog*-ot, s Boryval egyetértve, úgy látja, hogy „ebben a variánsban >a pokolba< már pokolban-nak olvasandó” [?].

A két kitűnő verselemző sok figyelemre méltó észrevétellel járult hozzá *A vén cigány* szóban forgó sorának megértéséhez, de egyikük sem tudott megbirkózni a költőnek azzal a szinte misztikus sugallatú gesztusával, amely a „pokolba” kétség kívül vízzuhatagként történt „*lezuhogás*” helyébe egy, a pokolban történő, de már inkább egy *mély*, *tompa forgás* zaját kifejező „*zuhogás*”-t állított. Ebből, Sarkady minden bizonykodása ellenére, már hiányzik minden, „a *malom* *vizeként alázuhogó zápor*” képzete (uo. 85.). Már csak azért sem, mert a *zuhog* beléptével soha többé *nem szerepel egy konkrét, a pokolban működő „malom”, illetve csak hasonlatban* vagy hasonlat értékű határozóként („*mint malom*”, illetve „*malo[mként]*”). Hogy ezt a hasonlatot hogyan kell értelmezni, arra majd később visszatérek.

Szilágyi Ferenc természetesen nem akar tudni semmi vízről a pokolban. A *zuhan* – mint láttuk – „a villámmal az alvilágba sújtott Prometheusz képét idézi” (i. m. 108, 114). Nagyobb gondban van a *zuhog*-gal, ha víznek ezúttal sem szabad lennie. „A lehullás, lezuhanás mozzanata helyett a *dörömbölés*, >dörgés< [?] motívumokhoz próbálta társítani a következő sort is: *így* lett a *zuhan*-ból a kézirat-

²⁰ Vagyis ekkor még az „*zuhan* le le mélységes pokolba”, aki „az ég boltozatján dörömbölt”.

²¹ A „*mint*”, majd a „*vált*” utáni [?] tőlem származik. M. A.

²² Sarkady (i. h. 83) kétségbe vonja a kritikai kiadás eljárását, mely „egy sehol sem szereplő >zúdul (a valóságban *zúdul*)-t< javított >zuhan<-ra”.

²³ BORY István, „*A vén cigány*” egy sorához. It 1960. 364–366. Id. 365.

²⁴ Sarkady kiemelése.

ban *zuhog*. Most már – Boryval egyetértésben, és elfeledkezve a „*lezuhog*” formáról – csak hang hatásokat vizsgál. „A *zuhog* eredeti jelentése ugyanis – hangutánzó eredetének megfelelően – „zúg, zihál”. A Vörösmarty közreműködésével szerkesztett akadémiai német–magyar és magyar–német zsebszótár idézése ugyan nem igazolja ezt,²⁵ sehol sem látni a „zúg, zihál” jelentést. Pedig láttuk – a *zuhog* formával egy időben jelenik meg a *malom* és az újabb szövegváltozatban. Szilágyi persze elutasítja azokat a magyarázatokat, melyek, ... a vízimalom áradó, lezúduló (zuhogó) vizével akarják a képet megmagyarázni”, hiszen „vízimalom a tüzes pokolban ... »*contradictio in se*« (i. m. 110–111).

Szilágyinak sokban igaza van, de korántsem az ő gondolatmenete révén – nem is beszélve arról, hogy ő is megfelelnek a „*lezuhog*” változatról, melyből a vizet nehéz kirekeszteni. A *zuhog* szónak ugyanis – a népnyelvben – az esőt adó „*zuhog*” mellett rengeteg ilyen hanghatást kifejező jelentése van: a föld *zuhogva* hull alá a koporsóra, valami *zuhog* („zörög”, „kopog”) a padon (padláson), stb. Van aztán „dobog”, „döng”, „nehéz járással mély hangot ad”, „dübörög”, „suhog”, „zakatol” stb. jelentése is,²⁶ – csak „zihál” nincs. Mindennél azonban fontosabb, hogy Szilágyi a *zuhog* „eredeti jelentésének” megadásakor a (sehol sem dokumentálható „zilál” mellett) egyik szinonimaként megadja a „zúg” jelentést is. Ez telitalálat. (Később egyik fő érveimül fog szolgálni.) Valóban Vörösmartynek talán legpoliszemantikusabb szava a zúg. Minden „zúg”, ami valamiképpen nem harmonikus hangot ad, ami *ordt*, *üvölt*, *zajong*, de esetleg *csörög*, *dörög* stb. is lehet. Zúg a csatazaj, az összecsapás (Árpád „zúgva csatázik”), a hegyi patak, az ég szava („fejemre zúg a nagy ég”) és a „szakadó ég” is, de még a zsembeelő Mirigy és a búcsút mondó Tünde is. (Ezzel nem akarom alátámasztani, hogy amikor Ixion állítólagos kereke *zuhog*, az = „zúg”).

Utolsónak vessünk egy pillantást a legutóljára feltűnő ige-változatra: a *zokog*-ra. A *zuhan*, *zuhog* változatoknál egyszerűbb kérdésnek látszik – legalábbis, ha egyértelműen állást foglalunk amellett, hogy a változtatást Vörösmarty végezte-e, vagy sem. Abból kiindulva, hogy a *zokog* csak a nyomtatott szövegekben szerepel, de *egyetlen kéziratban sem*, először Bory István vetette fel, hogy a *zokog* nem Vörösmartytól származó változtatás, hanem a szedő tévedése (i. h.). Sarkady Sándor – Bory nyomán – így ír: „A „*zokog*” csak a nyomdai szedő hibájából csúszhatott be a szövegbe ... A „Mi *zokog*, mint *malom* a *pokolban*?” „értelmetlen, a vers szövegösszefüggésétől és képvisvilágától idegen sor ... Ezt a sort egy nyomdászlegény »írta« (i. h. 86).²⁷

Szilágyi Ferenc is félúton van igazság és tévedés közt. Szerinte – a pokolbéli *malom*nak Ixion forgó szélkerekeivel való azonosítás után – „már érthetőbb a későbbi *zokog* behelyettesítése is, amire bizonyos a költő barátainak unszolására került sor, mivel a tisztázatban is még *zuhog* („zúg”) található. Oka lehetett, hogy a *zuhog*-nak már Keményék is [a] másodlagos „árad”, „zúdul” jelentéséből indultak ki, s nem értették, vagy talán attól tartottak, hogy az olvasók ... a »*zuhogó*« vízimalomhoz társítják a szót, márpedig a pokolbéli csobogó [?] vízimalom képtelenség. Így kerülhetett ide az egyértelműen hangutánzó *zokog*, melyet lehetett érteni a versszaknyitó 31. sor („Kie volt ez elfojtott *sóhajtás*” [?] folytatásának, fokozásának, de lehetett vonatkoztatni a *malom zakatolására* is ...” (i. m. 114).

Végigfutva a három egymást váltó ige (le-zuhan, le-zuhog, zuhog, zokog) felvetette problémákon, próbáljuk összefoglalni azokat az *ellentmondásokat*, igazolhatatlan mondattani rendellenességeket,

²⁵ Itt a *zuhog* első jelentése ‚rauschen’, amit a német–magyar rész így értelmez: csörög, zörög, forr, pezseg. A *zuhog* második jelentése: dräuschen, a német–magyar részben: szakad, zuhog (az eső); locsog (i. m. 110).

²⁶ Köszönet BÜKY Béla kollégámnak, aki az Új Magyar Tájszótár anyagában utánnanézett mindennek, – de kijelenthetem, hogy gyermekkorom óta a *zuhog*-jelentések nagy része ma is él bennem. Még az is, hogy a *malom zuhog* = a rozoga faalkotmány rázkódva, zakatolva, zötykölődve mély, tompa hangon dohog.

²⁷ Az ő nyomukban Csetri Lajos is a „nyomda ördögét” emlegeti a *zuhog-zokog* változás kapcsán (i. m. 382). – Különös, hogy – bár Bory István említi (i. h. 366) – senki se törődik azzal, hogy Vörösmarty még élt – ha betegen is –, amikor *A vén cigány* megjelent (1855. jún. 28., a költő ugyanezen év november 19-én halt meg). Elképzelhetetlen, hogy a nyomtatott szöveg ne jutott volna el hozzá, de semmi reklamációról nem tud senki.

szemantikai-értelmi nehézségeket, melyek okán én az előzőkben „félíg kész” versszak, verssor jelzőivel illetem a 4. versszakot és annak 4. sorát. Az kétségtelen, hogy az első és második változatban a „Mi” kérdőnév után egyrészt *lefelé eső*, zuhanó, hulló mozzanatok következnek, másrészt *egyed számban* („angyal <örült fényes lélek> tört szív, örült lélek”). Aztán a *zuhan*, illetve a helyére lépő *zuhog* ige lativuszi (hová?) határozóját – Bory is, Sarkady is – „pokolban”-ra módosítják a költővel.²⁸ Annak megmagyarázásával azonban mindketten adóság maradnak: ha egyszer valami (mint malom) immár a *pokolban* zuhog, hogy maradnak meg – olykor többszámúban – a korábban *pokolba zuhanó* alanyok: „Hulló angyal, tört szív, örült lélek, [Vert hadak vagy vakmerő remények?” (Egyáltalán e képanyag sok eleme hogy *zuhog*?) És hogyan rendelődnek a többszámú alanyok (értelmezők) az egyes számú *zuhog* állítmányához? ...

Ezt a zavart bizonyára Gyulai Pál is észrevette, én legalábbis ennek tulajdonítom, hogy a „Mi zokog mint malom a pokolban” jól egyeztetett mondatot egy *kérdőjellel* leválasztotta a többszámú alanyokat (értelmezőket) is tartalmazó folytatástól.²⁹ Ez ugyan elfogadhatóvá teszi a folytatás olyan kibontását, melybe beleférnek a többszámú értelemzők is. Ugyanakkor – arról nem is beszélve, hogy *nem egyezik* a költő szándékával – a legkülönbébb érzékszervi és képzet-területeket megmozgató, a kozmosz, a mitológia, a biblia és a közelmúlt hazai történelmének képeire *egyidőben* asszociáló kérdéshatag, a döbbenet, a lázadás, a kétségbeesés emelkedő erejű hulláma egyszerre megtörik, két szakasra esik szét, és szinte ellaposodik, de legalábbis zavarossá válik.

Szót kell azonban ejteni Vörösmarty alkotómódjának, képzelőerejének, egyáltalán a „Vörösmarty-modell”-nek egy olyan jegyről mely nagyrészt feloldja az imént érintett, logikai természetű ellentmondásokat. Már Szilágyi Ferencnél is pozitíven értékeltem azt a megállapítást, hogy a *zokog* ige egyidőben kétféle vonatkoztatást is megenged. Egy kis szerénytelenséggel hadd idézzem azt, amit én az *Előszó* kapcsán így fogalmaztam meg: Vörösmarty a maga nyelv- és képteremtő eljárása *poliszemantikájának, polifóniájának komplex egységében* „amikor az egyik jelentéselemet mondja, mondja a többit is ... az is előfordul, hogy a *jelentés- és képstruktúra egyik komponenséről hirtelen átvált* a másikra – és ahhoz szervezi a kép folytatását”.³⁰ De már előttem és szebben megmondta azt Négyesy László: „Vörösmarty mindig akkordokat fog: nem egyetlen hangot pendít meg ... s a *szónak három, négy, tíz és száz vonatkozása* mozdul meg lelkünkben”.³¹

Ezek jegyében és értelmében térjünk csak vissza egy percre a *zuhan-zuhog-zokog* cserékhez, illetve a *zokog* „hitelességéhez”. Ha ugyanis igaz – amit talán sikerült demonstrálnom –, hogy egyrészt a változtatások után sok minden benne marad a költeményben az előző fogalmazásokból, hogy Vörösmarty szívesen szervezi a metaforát, hasonlatot, képet a *jelentés- és képstruktúra* más és más komponenséhez, – akkor semmi okunk feltételezni, hogy a *zokog* nem Vörösmarty „javítása”. Egyrészt a sorok átszervezése során – de máshol is – világosan követhető, hogy Vörösmarty egyre inkább a *hanghatásos* megoldások irányában mozog, s így a lágyabb hangzású *zuhog* helyett inkább a keményebb, zakatolóbb, „jégverésesebb”, explozívakkal teli *zokog* ige mellett köt ki. Ennek ugyan mint a *zuhog* szinonimájának példáját nem találok a szótárakban és gyűjtésekben, de a *zökög* tájnyelvi szó egyik jelentése „a kocsi zökken”, a másik – „zokog”.³² A *Zalán futásában* pedig Csatar „csikorogva szól”, úgy érve, hogy *zokogva* („... hallá fenn a hadak istene lelke *sírlmát*”: VI. én. 149–150).

²⁸ VÖM 3. k. 589.

²⁹ Ezt az eljárást a kritikai kiadás előtt, sokszor utána is (pl. Komlós Aladár 1975-ben) minden szövegközlés követi, így HORVÁTH János „*Magyar versek könyve*” (1937) is. Babiltsék meg a versszak minden kérdő mondata után kérdőjelet tesznek, – ők sem maradtak követők nélkül.

³⁰ MÁRTINKÓ András, *Vörösmarty Mihály – Előszó in Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*. Bp. 1975. 349–366. Id. 362–363.

³¹ NÉGYESY László, *Arany és a magyar nyelv*. MNyelv 1917. 130.

³² E szavak – zuhog, zokog, zökög, csikorog stb. – összefüggését jól illusztrálja, hogy a *Kincskereső*ben (I. felv.) Szilágyi így beszél: „Ézért *csikorgok*, mint a rosz [nem kenetlen!] *szekér*”. – Szép csokor olvasható *A hűség diadalmában* e rokon hangfestő-hangutánzó szavakból: „... fenn összecsap a zivatar, zúg, és dörög egyre. (...) e porban *döng, csattog, ropog* a nagy erőszak”. (VÖM 4. k. Sajtó alá rend. HORVÁTH Károly és MÁRTINKÓ András. 1963. II. ének 24. és 26. sor.)

Másrészt a *zokog* megőrzi jelentésszférájának másik elemét is: „rázkódva sír”. Különös, hogy – talán Szilágyi Ferencet kivéve – nem figyeltek fel a *zokog*-nak erre a kettős, sőt hármas jelentéskötődésére. A sírást jelentő *zokog*-ban kezdetből fogva benne volt egy rázkódó, csukló, görcsös elem, ahogy a hangos, meg-megrázkódó *sírás* is.³³ Nem lehet tehát a *zokog* „robajos” jellegét úgy kiemelni, ahogy Hatvany Lajos (a tőle megszokott „nagyvonalúsággal”) teszi: „[Riedl Frigyes] Nem tudta, hogy a malom szörnyű [?] robaját költői fül rémes zokogásának hallja, s nem tudta, hogy ha a költő a rémnek rémségét fölfokozni akarja, akkor a malmot a pokolba helyezi [?]. Van ennél a pokolban robajos malomnál rémségesebb robaj, illetve [?] zokogás?”³⁴ Persze semmi ilyenről nincs szó, amikor Vörösmarty (!) a *zokog*-nál kötött ki, olyan szóra lett, melynek egyik jelentéspólusához könnyen hozzáköthetők a sem a *zuhan*-hoz, sem a *zuhog*-hoz szervesen nem köthető mozzanatok, például a „tört szív”, a „vert hadak” s a „vakmerő remények”. Magyarul: ha Vörösmarty végezte a *zuhog* > *zokog* váltást, hozzá méltó „javítást” végzett.

*

De térjünk vissza a dolgozatom elején tett apodiktikus kijelentésemhez, hogy ti. *semmiféle malom nincs a pokolban*. Amivel nem azt akarom mondani, hogy *A vén cigány* malma valami „pokol-idő malom”, „pokolmalom” (Áfra János), vagy netán Ixion kereke (Szilágyi Ferenc), – igazi, valóságos malom az. Még képes – metaforikus értelemben sem szűnik meg ilyen malom lenni: „Rideg malomra tett a bú patakján, | Holott magamnak őrlök bánatot” (Vérnász, I. felv.). A fő hibát én nem a malomnak konkrét malomként való felfogásában látom, hanem abban, hogy több mint 130 éve senki sem volt hajlandó nyelvtanilag-mondattanilag és stilisztikailag-poétikailag görcső alá venni az „őrült” lángelme egyik, logikailag természetesen megközelíthetetlen – *teljesen logikus* sorát, és értelmezték a *kezdetektől máig tévesen*. E tévedés abban gyökeredzik, hogy a *pokolban*-t – mint Áfra János (i. h. 384) és a majdnem hatot dobó Áfrát cáfoló Sarkady Sándor (i. h. 85) mondja – „helyhatározós jelzői szerkezet”-ként fogták fel³⁵ „pokolbeli”-ként értelmezve. Ennél is súlyosabb elnézés, hogy mondattanilag a „mint a malom” hasonlatot a „*pokolban*” bővítményeként, azzal egy szintagmát alkotó mondat-részeknek tekintették.

Bory István jutott el a megoldás küszöbéig, „enyhe verziót” tételezve fel, mikoris „prózára fordítva valahogy így hangzana a sor: „Mi *zokog* a *pokolban* *mint* (ahogy) a *malom* (*zokog*)” (i. h. 365). Ez a malom már koránt sincs szükségszerűen a *pokolban*, és a „*pokolban*” is a *zokog* bővítménye! (Rövidesen látni fogjuk: hogyan és miért nem merte Áfra ezt a felfedezést végigvinni.) Áfra értelmezésének támogatására – és a kérdés végleges eldöntése érdekében – hadd mutassam be a versszak 3. és 4. *párhuzamos szerkezetű* két sorában megjelenő gondolatalkazatot. A paralelizmus a legősibb gondolatalkazat, van belőle bőven *A vén cigányban* is. Például: „A keselynek szárnya csattogását, | Prometheusnak halhatatlan kinját.” Esetünkben a párhuzam első sorának ez a mondattani – stilisztikai – poétikai szerkezete:

Kérdő névmás alany	Hangutánzó – hangfestő ige állítmány	Helyhatározó
Ki	dörömböl	az ég boltozatján

Ennek mintájára a tökéletes párhuzam:

Mi	<i>zokog</i> (<i>zuhog</i>)	a <i>pokolban</i>
----	----------------------------------	-------------------

³³ Vö. CZUCZOR–FOGARASI (V. 1217. h.): „görcsös, töredezett, csukló hangon sír, szól, kesereg”. *A M. Nyelv Értelmező Szótára* (VII. 600) is a „megrázkódás”-t látja kísérő jegyül. Nem helyes tehát a *zokog*-nak egyoldalúan akár hangutánzó, akár motorikus jegyét *külön* kiemelni. Így Bory szerint – aki nem tudott kibékülni a „malom *zokog*” kapcsolattal – a költő az örültségig felajzott nyelvalkotó teremtő munkában „a malom zakatolását is »zokogás«-nak hallotta” (i. h. 365).

³⁴ HATVANY Lajos, *Ady világa*. Isten könyve I. Idézi BORY István, i. h. 365/6. jegyz.

³⁵ „... »a malom a *pokolban*« csak alakilag helyhatározós szerkezet, funkcióját, értelmét tekintve jelzői”. (SARKADY S., i. m. 85.)

Vagyis – miként az első kézirati változatokban – a nyelvtani-gondolati-poétikai párhuzamhoz *semmi szükség a malomra!* Igenám, de ez vers, és a versben a kitűzött *ritmust* be kell tartani.³⁶ Egyszer már a költemény (s a sor) megalkotásában állt Vörösmarty hasonló feladat előtt: a trocheikus 10-esek kielégítése végett az így kissé szokványos „*mélyeséges*„ szakasz helyébe a *ritmikailag* tükörforma értékű „*mint malom a*” hasonlatot iktatta be. A továbbiakban a „*mint malom a*” ebben a ritmikai és poétikai – nem értelmi! – szerepben (mint hasonlat) szilárdan áll a helyén. Vagyis „*a pokolban*” nem a *malom* határozójelzős bővítése, hanem a „*mint malom*” közbevetett hasonlat. A „*pokolban*” a *zokog* (*zuhog*) bővítése: az állítmányi részhöz tartozik: „*Mi zokog a pokolban, mint valami malom*” ... És ezzel eltűnik a sornak minden „*réméséges rémsége*”, – de nem lesz kisebb költői erejű! Mindenesetre szavaláskor, felolvasáskor a „*mint malom*” mondatszakasz csak mellékhangsúlyt kaphat.

Bory István, akinek – mint mondtuk – kezében volt a megfejtés, egy parányiságtól visszariadván, nem merete kimondani, ami a nyelvében volt. Ez a parányiság az, hogy: „A két szó – malom és pokol – közé a költő *nem húzott vesszőt* (Bory kiemelése), pedig ez tenné világossá, amit így legfeljebb gyaníthatunk [!], hogy ti, a két szó csupán prozódiai, és nem értelmi vonatkozásban került egymás mellé (i. h. 365). Nem lett volna érdemes egy kissé belenézni Vörösmarty-nak a hasonlatok terén követett helyesírási, központozási gyakorlatában? Könnyen meg lehetett volna állapítani, hogy a *mint*-tel kezdődő hasonlatok előtt körülbelül egyforma arányban „*húz*” vagy „*nem húz vesszőt*” a költő.³⁷ Arra azonban nem tudok példát, hogy a beékelte hasonlatot két vessző – esetleg vonás – vagy például zárójelbe tenné. Ma egy költő ilyen eljárásokat alkalmazhatna: „*Mi zokog, mint malom, a pokolban*”, „*Mi zokog (mint malom) a pokolban*”, „*Mi zokog – mint malom – a pokolban*”.

Nem is a *két vessző* hiánya a baj. A baj az, hogy – a végső változattal, sőt a Gyulai-féle kiadással (1884) szemben – szinte mindenki (Bory I. és Sarkady S. is) – de a „*Hét évszázad magyar versei*”. Komlós Aladár s persze a kritikai kiadás *nem* – önkényesen, megtevesztően *vesszőt* tesznek a *mint* elé.³⁸ Pedig ezzel a sor második felét („*mint malom a pokolban*”) mint *mondattani, értelmi és poétikai egységet* dugják a zsákba, elszakítva a sor első felétől. Jobb *vessző* nélkül? Jobb! Akkor ugyanis *az egész sor mint egység* vetődik fel kérdésként, és megengedi, sőt szinte megköveteli a sor helyes értelmi s hangsúlybeli tagolását, mikor is a „*mint malom*” másképp nem érthető, mint: „*malomként*”, „*malom módjára*”. Nagyon sokat ártott az ügy tisztázásának Szilágyi Ferenc címadásformája. Tanulmányának a címe ugyanis ez: *Malom a pokolban*. Ezzel – arról nem is beszélve, hogy tudományosan nem egészen korrekt – eleve befolyásolja a (tájékoztatlan) olvasót abban az irányban, hogy Vörösmarty költeményében van egy olyan *értelmileg* összetartozó sorrészet, hogy „*MALOM A POKOLBAN ...*”, holott a pontosság ilyen címet kívánt volna: „... *MINT MALOM A POKOLBAN*”.

Befejezésül: a *malom* mint mély, tompa, zakatoló, meg-megszakadó hangot adó dolog, Vörösmarty-nál a 20-as évektől kezdve többször előfordul metaforaként vagy hasonlatban. Igaz, a *zuhog* vagy *zokog* igékkel nem, de a *zúg*-gal igen, márpedig említettem már, hogy Szilágyi-nak igaza van, amikor a *zokog* és *zúg* igéket olyan szinonimáknak tartja, melyek bátran egymás helyébe léphetnek (i. m. 104).³⁹ Nos, a *Kont* című drámában (1824–1825) Vörösmarty a Kont és társai kivégzése után szinte kozmikus magányban és rettegésben élő Zsigmondnak ezt adja a szájába:⁴⁰

³⁶ Valójában egy kis „szepelő” van a párhuzamban, az első tagban ugyanis a helyhatározó birtokos szerkezetben áll, de Vörösmarty nem akarta kihagyni a költészetében százszor, ezerszer alkalmazott *ég-pokol* ellentétet.

³⁷ Vö. „Bujdokolva, mint hivatlan vendég ...” (*Országháza*); „Tégy mint más nemzetek!” (*MI baj?*)

³⁸ Mentségükre szolgáljon, hogy az OSzK kézirat (a K₂) is ezt adja: „*Mi zuhog, mint ...*” – és kérdőjellel a sor végén.

³⁹ Kár, hogy a sok száz eset közül egyetlen példával sem illusztrálja ezt az *igazságot*.

⁴⁰ *VÖM* 8. k. Sajtó alá rend. FEHÉR Géza. 1962. 142. (jegyz. 499).

„forró fejem, szívem *dobogva* ver,
kopogva
zúgó malommá változik fülem,
Magam vagyok, s a tenger forr körülöm,
ádáz népek omló tengere”.

A *Kont* ugyan nem jelent meg, de bővített, javított változata, *A bujdosók* igen (1830). A képet Vörösmarty átmentette ide, az V. felv. 870–871. sorában találkozunk vele (ua. a kötet 327):

Testem remeg, szívem kopogva ver,
Zúgó malommá változott a fejem”.

Világosan látszik Vörösmartynek az a szándéka, hogy a lágyabb, harmonikusabb *dobogva* helyére a keményebb, diszharmonikusabb *kopogva* formát iktassa (akárcsak a *zuhog* helyére a *zokog*-ot). ... De most vessünk egy pillantást a „zúgó *malom*” szerkezetre. Az talán nem vitatható, hogy benne egy rejtett *hasonlat* van, és a sort így is átformálhatnánk: „Fejem zúg, mint egy malom” vagy akár így: „zúg mint egy malom fejem” – és ezzel már ott is vagyunk *A vén cigány* problematikus sorának analóg szerkezeténél.

Martinkó András

Az ember tragédiája újabb kiadásairól

Múlt századi klasszikus műalkotásaink közül kevés ért meg annyi kiadást, mint *Az ember tragédiája*. Nem kétséges, hogy joggal. Mégis a *Tragédia* szövege ma is probléma. Itt nem a színelőadásokra írt rövidített változatokra gondolunk, hanem a műnek a közönség által hitelesnek vélt kiadásaira. Ezeknek a problematikus voltára a szakirodalom már azelőtt is többször felhívta a figyelmet. Hogy a leinkább hozzáférhető kritikára utaljunk, megemlíthjük a Szépirodalmi Kiadó 1972-ben az 1973-as évfordulóra megjelent díszkiadásának (Bálint Endre rajzaival) Utószavát, melyet Szabó József, a kötet gondozója írt. Ugyanő részletesebben is kifejtette textológiai megjegyzéseit a „Madách Imre ma” című 1976-ban megjelent és Mezei József által szerkesztett tanulmánykötetben (a Tankönyvkiadó kiadásában). Ezekre és az említett tanulmányokban jelzett régebbi szövegromlásokra most nem kívánok kitérni, a jelen tanulmány a legújabbban (századunk hetvenes, nyolcvanas éveiben) megjelent *Tragédia*-kiadások problematikus voltára kívánja felhívni a figyelmet.

Csak röviden utalok rá, hogy *Az ember tragédiája* hiteles szövegének megállapítására csak három forrás szolgálhat. Első maga a mű kézírata, melyet Madách, egy külön feljegyzése szerint, 1859. február 17-én kezdett el és 1860. március 26-án fejezett be, tehát nagyjában tizenhárom hónap alatt írt meg. A kéziratot előbb barátjának, Szontágh Pálnak a tanácsára maga végzett el kisebb javításokat, majd bírálata céljából Arany Jánoshoz juttatta el, aki némi haladék után elolvasta a művet, és 1861. szeptember 12-én annak értékéről lelkes hangú levelet írt a szerzőnek, egyúttal felajánlotta némely stílus- és verselésbeli hiba kijavítását, melyeknek nagy többségét Madách hálásan elfogadta. Arany javításai nem érintették a *Tragédia* eszmei mondanivalóját, főként semmiképpen sem a mű kibontakozását, a XV. színt, semmiképpen sem az Úr végaszavát: az „Ember küzdj, és bízva bízzál”-t, mely a kéziratban világosan látható, hogy Madách eredeti írásából való.

Arany János javításaival jelent meg *Az ember tragédiájának* első nyomtatott kiadása 1862. január 12-én, de 1861-es évszámmal. A második kiadás 1863-ban Madách újabb javításai után hagyta el a sajtót. Ebben a költő néhány sort Szász Károly bírálata és tanácsai alapján megváltoztatott.

Ez a három forrás: a Kézirat, az 1861-es és az 1863-as, tehát a költő életében megjelent kiadások szolgálhatnak egyedül a *Tragédia* szövegének hiteles közléséhez. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert a műnek 1923-ban egy kritikai kiadása is megjelent Tolnai Vilmos gondozásában, s ez alapjául